

Ils differents systems politics

Terms fundamentals da l'instrucziun civica

■ Il term «stadi» designescha l'urden politic che regia en in territori defini. El cumpiglia tant la furma da stadi costituziunala (de jure) sco er l'execuziun da la pussanza efectiva (de facto). Quest'ultima s'effectuescha sin ils dretgs e las pussaivladads da sviluppar tant dal singul sco er da la societad en general.

Il stadi

In pievel s'unescha entaifer in tschert territori e fixescha reglas per la convivenza. Traits elements caracteriseschan in stadi: il territori dal stadi, la populaziun dal stadi e la pussanza dal stadi. Dals traits elements dal stadi è la pussanza dal stadi l'element il pli decisiv. Qua vegn fixà, sch'in pievel ha dretgs, sch'el po sa sentir liber u sch'el vegn supprimì ed explotà.

Suveranità

La noziun creada da Jean Bodin en il 16avel tschientaner inditgescha la pussanza statala suprema ed independenta a l'intern e vers l'exteriur. En l'absolutissem era il prinzi il suveran. En stadis democratics vala percenter il princip da la suveranità dal pievel. L'entira pussanza vegn dal pievel che fa valair sia voluntad en moda directa u indirecta tras deputads. La suveranità dal pievel vegn restrenschiada sulettamain tras ils dretgs umans fixads en la costituziun.

Tenor dretg internaziunal, vul dir vers l'exteriur, vala in stadi sco suveran, sch'el na vegn betg occupà d'ina pussanza estra e sch'el po agir independentamain d'alters stadis (suveranità statala).

Separaziun da las pussanzas

La separaziun da las pussanzas signifitga che las pussanzas dal stadi èn repartidas en ina pussanza che fa las leschas (legislativa), ina ch'exequescha quellas (executiva) ed ina che giuditgescha quellas (giudicativa). L'idea da la separaziun da las pussanzas deriva dal temp da l'illuminissem e duai impedir la concentraziun da la pussanza statala en ils mauns d'ina suletta persuna. Ils organs costituziunals svilupps dal princip da la separaziun da las pussanzas èn il parlament, la regenza ed ina giurisdicziun independenta.

Stadi da dretg

En in stadi da dretg èn la pussanza statala cun tut ils organs statals, ils dretgs fundamentals e la segirezza dals dretgs individuals fixads, controllads e garantids tras la costituziun e l'urden giuridic independent. In stadi da dretg sa basa sin la pussaivladad da controllar tuttas pussanzas statalas tras dretgiras (giurisdicziun administrativa) ed a basa d'ina giurisdicziun liada a la costituziun.

Furmas da stadi

Sa basond sin la teoria politica dad Aristoteles pon ins differenziar las furmas da stadi tenor il dumber dals purtaders da la pussanza statala: monarchia (in), aristocrazia (paucs), democrazia (blers). Dapi il 19avel tschientaner vegnan ils stadis per ordinari sutdividids tenor lur furma costituziunala (de jure) en monarchias e republicas. La noziun republica cumpiglia furmas da stadi che sa cumporant – danor cun la monarchia e la despotia/dictatura – cun differents furmas da regenza/governamentals.

En il decurs dal temp è la differenziaziun en monarchias e republicas però daventada adina main clera, damai che bieras monarchias vegnan regidas a moda democratica (monarchia parlamentara) e che republicas pon tutttavia avair tratgs autoritaris. Sper la furma da stadi è perquai la noziun da la furma governativa daventada adina pli impurtanta;

Survart: statua a chaval da retg Richard I a Londra.

Sutvart: cupla da vaider da l'edifizi dal parlament tudestg a Berlin.

MAD

quella inditgescha co ch'il stadi vegn regi de facto (cf. survart). Ultra da quai differenziesch'ins ozendi en connex cun las furmas da stadi, tut tenor l'organiziun interna da quels, tranter stadis unitars e stadis federals; en pli pon stadis s'unir a federaziuns da stadis (stadis federativs).

Stadi unitar

In stadi unitar vegn regi d'in center anor en moda unitara (pervi da quai vegn el er numnà «stadi central»). En tut il pajais datti mo in suletta regenza. Dapertut valan las medemas leschas. Exempels: Frantscha, Grezia, Gronda Britannia, Norvegia, Pologna, Portugal, Svezia.

Stadi central

Da ses center politic anor tschertga il stadi da schliar en atgna cumpetenza sche pussaivel tut las incumbensas impurtantas. Il stadi vegn dirigi ed administrà en moda unitara. La legislaziun è unitara.

Avantatgs: Igl è relativamain facil da reger; tut las incumbensas vegnan schliadas a moda unitara (clerezza); decisziuns pon vegnir prendidas ed exequidas pli svel.

Dischavantatgs: Ils interess da minoritads en il stadi (lingua, religiun, regiuns economicamain perifericas) vegnan negligids per part; l'apparat administrativ è grond e pauc surveisavel.

Stadi federal

Tar il stadi federal s'uneschan stadis parzials che furman vers anor in stadi cumplessiv. Exempels: Svizra (26 chantuns), Germania (16 stadis federativs), Austria (nov stadis federativs), Stadis Unids (50 stadis).

Caracteristicas: Las incumbensas dal stadi vegnan liquidadas per part dal stadi cumplessiv e per part dals stadis parzials; il stadi cumplessiv liquidescha incumbensas ch'èn en l'interess da tut ils stadis parzials (relaziuns externas, politica monetara e.u.v.); ils stadis parzials èn sa reservads incumbensas ch'els vulan liquidar en atgna cumpetenza (fatgs da scola, suveranità fiscal, suveranità poliziala); mintga stadi parzial ha si'atgna regenza e si'atgna costituziun.

Da princip ha il dretg dal stadi cumplessiv precedenza. Mintga stadi parzial è mo uschenavant autonom, sco che quai è cumpatibel cun il dretg dal stadi cumplessiv.

Federalissem

Ils stadis parzials entaifer in stadi cumplessiv tschertgan da restar uschè autonom sco pussaivel e da mantegnair lur atgnadad.

Avantatgs: Mintga stadi parzial po far valair particularmain ses interess; in stadi che vegn regi en moda federalistica po prender resguard sin sias minoritads; l'administraziun è pli surveisavel e pli persunala.

Dischavantatgs: Tras la multifariadad en ils stadis parzials daventa la vita cuminaivla pli cumplitgada (exempel: differents systems da scola); questa multifariadad vegn – fin ad in tschert grad – er resentida sco malgista (exempel: differents grevezzas fiscalas); in stadi che vegn regi en moda federalistica lavura pli plaun. Las decisziuns ston l'emprim vegnir discutadas ed alura prendidas cun agid da cumpromiss.

Federaziun da stadis

Ad ina federaziun da stadis s'uneschan stadis independents per ademplir cuminaivlamain ina u pliras incumbensas (p.ex. incumbensas economicas u militaras). Ils stadis ch'èn s'unids restan da princip suverans.

Exempels: ONU (Naziuns unidas), Cussegl da l'Europa (federaziun da stadis europeics), Nato (Organisaziun dal pact da l'Atlantic dal Nord; alianza militara dals pajais dal vest), Opec (organisaziun dals pajais ch'exporteschan petroli).

Caracteristicas: La federaziun da stadis n'è betg in stadi en il vair senn dal pled. Ils singuls stadis pon puspè sortir da la federaziun cun desdir il contract. Mintga stadi po fixar sez tge cumpetenzas ch'el vul ceder a la federaziun da stadis. Ils parlaments nazionalis ston ratifitgar posteruramain ils conclus d'ina federaziun da stadis, per che quels entrian en vigur legala.

Avantatgs: Incumbensas pon vegnir ademplidas en moda pli effizienta (p.ex.

incumbensas economicas); envers ils stadis che na fan betg part da la federaziun da stadis pon ins sa preschentar en moda pli ferma.

Dischavantatgs: Las decisziuns n'èn betg liantas per ils singuls stadis – malgrà la federaziun pon perquai restar schliaziuns betg unitaras; per chattar schliaziuns acceptablas, s'accordan ins savens sin il numnader cuminaivel il pli pitschen – uschia vegnan schliads ils problems mo plaun.

Furmas governativas

La furma governativa (u governamental) caracterisescha la repartiziun da la pussanza sco che quella sa preschenta efectivamain en in stadi (de facto). Uschia po per exempel la monarchia sa manifestar en la pratica en furma assoluta, costituziunala ni parlamentara – quai che munta ina gronda differenza ord vista dals dretgs politics che cumpetan mintgamai als singuls burgais.

Monarchia

Il destin dal stadi vegn dirigi d'in monarc (monarchia sco tala) ubain ch'in monarc surpiglia funcziuns represchentativas sco schef da stadi. La curuna vegn acquistada ubain tras il dretg d'iertra entaifer ina tscherta schlattaina (monarchia ereditara) ubain tras l'elecziun entaifer in tschert circol da persunas (monarchia electorala); la pussanza vegn per ordinari exequida per vita duranta; la pussanza vegn legitimada tras in «dretg concedi da Dieu».

Monarchia assoluta: Il monarc regia en moda illimitada, quai vul dir en moda assoluta. En tut ils secturs è el l'instanza da decisziuns suprema dal stadi. Exempels: Arabia Saudita, Katar, Brunei, Oman.

Monarchia costituziunala: La pussanza dal monarc è limitada tras la costituziun dal stadi. Quella fixescha che la pussanza vegn partida tranter il monarc d'ina vart e tranter la regenza ed il parlament da l'autra vart. Questa costituziun è ubain vegnida relaschada dal monarc sulet ubain vegnida fixada tranter il parlament ed il monarc. Exempels: Liechtenstein, Monaco, Luxemburg.

Monarchia parlamentara: Sco scheffa u sco schef dal stadi surpiglia il monarc mo pli funcziuns represchentativas. La pussanza dal stadi è en maun dal parlament ch'è vegni elegi dal pievel. Il parlament nominescha er la regenza. Exempels: Belgia, Danemarck, Gronda Britannia, Pajais Bass, Norvegia, Svezia, Spagna.

Democrazia

En ina democrazia è il pievel l'instanza da decisziuns suprema dal stadi. La pussanza en il stadi resorta da la totalità da sias burgais e da ses burgais, e quai cun agid d'elecziuns e da votaziuns; la pussanza dal stadi è repartida sin il parlament, sin la regenza e sin las dretgiras; avant la lescha han tuts ils medems dretgs e las medemas obligaziuns; las libertads ed ils dretgs èn multifars e vegnan garantids tras in cler urden giuridic; i regia in pluralissem d'ideas ed opiniuns. Tranter auter politiseschan numerusas partidas en moda democratica.

Democrazia directa: Il pievel elegia ses deputads e decida definitivamain davart la costituziun e davart las leschas. Il parlament prepara las fatschentas. Exempels: Appenzell Dadens e Glaruna, ils dus chantuns cun cumin.

Democrazia indirecta (democrazia represchentativa): Il pievel elegia ses deputads (ses represchentants). Quels decidan alura sulets e definitivamain davart la costituziun e davart las leschas. Il pievel ha pia mo in influenza indirecta sin la legislaziun e sin la costituziun. Exempels: Germania, Frantscha, Italia, Austria, Portugal.

Democrazia mez directa: Il pievel n'elegia betg mo ses deputads, mabain ha

er pussaivladads directas d'influenzar la costituziun e la legislaziun (cun l'iniziativa e cun il referendum). Referendum legislativ facultativ: Il parlament ha deliberà ina lescha. Parts da la populaziun vulan ch'i vegnia votà davart questa lescha. La maiortad dal pievel basta. Referendum costituziunol obligatoric: Sch'il parlament concluda da sai anor da midar la costituziun, sto questa midada vegnir suttamesa obligatoricamain ad ina votaziun. Per che la midada vegnia acceptada, dovre la maiortad dal pievel e dals chantuns. Iniziativa dal pievel: Parts da la populaziun giaschan che la costituziun vegnia midada. Il text da la costituziun è vegni elavurà ed è avant maun. La maiortad dal pievel e dals chantuns sto approvar la midada. Exempel: Confederaziun svizra.

Democrazia da concordanza: Tut las partidas decisivas èn represchentadas en la regenza per chattar soluziuns da cumpromiss; la regenza na po betg sa basar sin ina maiortad dal parlament stabila; ina scheffa u in schef da la regenza na datti betg; la regenza na po betg vegnir destituida dal parlament ed il parlament na po betg vegnir schlià da la regenza; grazia al referendum ha il pievel la pussaivladad d'intervegnir directamain en la politica. Exempel: Confederaziun svizra.

Democrazia da concurrenza: Ina partida suletta u pliras partidas ensemen (coalizium) disponan da la maiortad en il parlament; la regenza ha ina scheffa u in schef da la regenza; in'opposiziun en il parlament persequitescha criticamain la lavur da la regenza ed emprova da derscher quella cun propostas da disfidanza, e quai cun la finamira da pudair surpigliar sezza la regenza. Exempels: Germania, Italia, Gronda Britannia, Spagna.

Dictatura

Questa furma governativa sa basa sin la tirannia. La pussanza en il stadi vegn exequida d'ina persuna singula («president», «dictatur», «general» e.u.v.) u d'ina pitschna gruppa da persunas.

Caracteristicas: Il pievel na po betg sa participar al process da decisziun politica; ina separaziun da las pussanzas sin il parlament, sin la regenza e sin las dretgiras n'exista betg; las leschas vegnan surpassadas, relaschadas en moda arbitrara u messas ord vigur; ils dretgs fundamentals – cunzunt la libertad d'expressiun e la libertad da reuniun – èn per gronda part restrenschiads; il pievel vegn supprimì tras censura da pressa, tras spiuascha, tras arrestaziuns arbitraras, tras tortura, tras in'armada omnipreschenta e tras ina polizia secreta; las medias èn exclusivamain en maun da la dictatura; i vegn pratigà in cult da persunas; elecziuns fictivas duain far anoravers la parità d'ina democrazia.

Dictatura militara: La pussanza è exclusivamain en maun d'in dictatur militar (che sa preschenta per ordinari en uniforma militara) u vegn exequida d'in corp d'uffiziers. Exempel: Spagna (1939–1975), Grezia (1967–1974), Chile (1973–1990), Myanmar (1962–2011).

Dictatura d'ina partida: En in stadi è permissa mo ina suletta partida. Las exponentas ed ils exponentas da questa partida han a medem temp er la pussanza. Exempels: China, Cuba, Corea dal Nord.

Teocrazia: Manaders religios exequeschan la pussanza; sco schef da stadi suprem controlleschan els l'executiva, las forzas armadas e la justia. Grazia a lur legitimaziun religiosa disponan els da pussanza quasi illimitada. Exempel: L'Iran.

La preschentaaziun:
Dossier «Furmas da stadi».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4486
www.chattà.ch